

વ્યક્તિત્વનું જગત

રાત્રિ તેની માતા દિવસમાંથી હમણાં જ જન્મેલું એક શ્યામ બાળક છે. તેના પારણાંની આસપાસ ટોળે વળેલાં હજારો તારાઓ, સ્થિર ચૂપચાપ ઊભા રહી, રખેને તે જાગી જાય એવા ભય સાથે તેને નિહાળી રહ્યાં છે.

હું આ સૂરમાં સૂર પુરાવી જવા માટે તૈયાર છું, પણ મારા તરફ હસી રહેલા વિજ્ઞાન દ્વારા મને અટકાવવામાં આવ્યો છે. તે મારા એ કથન સામે વાંધો ઉઠાવે છે કે તારાઓ ચૂપચાપ સ્થિર ઊભા છે.

પરંતુ જો એ ભૂલ હોય તો માફી માંગવાનું મારા તરફથી બાકી રહેતું નથી, પણ પેલા તારાઓની પાસેથી જ માફી માંગવાની હોય. એ તો એકદમ સ્પષ્ટ જ છે કે તારાઓ ચૂપચાપ સ્થિર ઊભા રહેલા છે. તે એક હકીકત છે જેની સામે દલીલો કરવી અશક્ય છે.

જોકે વિજ્ઞાન તો દલીલો કરશે જ, એ એની સહજ પ્રકૃતિ છે. તે કહે છે, “જ્યારે તમે વિચારો છો કે તારાઓ સ્થિર છે ત્યારે એ તે જ પુરવાર કરે છે કે તમે તારાઓથી ઘણાં જ દૂર દૂર છો.”

મારી પાસે મારો જવાબ તૈયાર છે કે જ્યારે તમે કહો છો કે તારાઓ તો આમતેમ દોડી રહ્યાં છે ત્યારે તે માત્ર એ જ પુરવાર કરે છે તમે તેમની ઘણી નજીક છો.

વિજ્ઞાન મારા આવા અવિચારીપણા પ્રત્યે અચંબો પામી ગયું છે.

પરંતુ હું આગ્રહપૂર્વક મારી ભૂમિકાને માનું છું અને કહું છું કે વિજ્ઞાનને તેની નિકટતાની વિભાવના રાખવા માટે તે સ્વતંત્ર રહી શકે છે અને દૂરત્વને નકારી શકે છે, તે મને દોષિત ઠરાવી શકે નહીં, જ્યારે હું વિરુદ્ધની બાબતને માનું અને નિકટતાની સચ્ચાઈ પ્રતિ પ્રશ્ન ઉઠાવું છું.

વિજ્ઞાન ભારપૂર્વક નિશ્ચિતતા દાખવે છે કે નિકટનું દૃશ્ય તે સૌથી વધારે વિશ્વસનીય છે.

પણ મને શંકા છે કે વિજ્ઞાન તેના અભિપ્રાયોમાં સુસંગત છે કે કેમ, કારણ કે જ્યારે હું ચોક્કસ મારા પગ નીચેની ધરતી સપાટ હતી ત્યારે તેણે મને એમ જણાવીને સુધાર્યો કે નિકટનું દૃશ્ય સાચું દૃશ્ય નહોતું; પૂર્ણ સત્યને પામવા માટે તેને દૂરના અંતરેથી જોવું જરૂરી છે.

હું તેમની સાથે સંમત થવા ઇચ્છી રહ્યો છું, કારણ કે આપણે શું એ નથી જાણતા કે આપણું પોતાનું જ નજીકનું અતિ નજીકનું દૃશ્ય તે અહંતાભર્યું દૃશ્ય છે, જે સપાટ સંકીર્ણ અને અલગતાભર્યું દૃશ્ય છે પણ જ્યારે આપણે આપણને બીજામાં જોઈએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આપણા વિશેનું સત્ય સમગ્ર અને સાતત્યભર્યું હોય છે.

પરંતુ જો વિજ્ઞાનને દૂરના અંતરની સ્વસ્થ ઉપકારકતામાં શ્રદ્ધા કદાચ હોય તો તેણે તારાઓની ચંચળતા વિશેની તેની અંધશ્રદ્ધા છોડી દેવી જોઈએ. આપણે ધરતીનાં સંતાનો સમગ્રતયા જગતની ઝાંખી મેળવવા આપણી રાત્રિશાળામાં હાજરી આપીએ છીએ. આપણા મોટા શિક્ષક જાણે છે કે બ્રહ્માંડનું સંપૂર્ણ દર્શન મધ્યાહ્નના સૂર્યની પ્રચંડતા જેવું જ અતિ પ્રચંડ ભીષણ દર્શન હોય છે. આપણે તે કાળ કાચ (ગ્લોસ) દ્વારા જોવું પડે. કૃપાળુ કુદરતે આપણી આંખો સમક્ષ રાત્રિના અને અંતરના (દૂર) કાળ કાચ (smoked glass)ને ધરી રાખ્યો છે અને આપણે તેમાંથી શું નિહાળીએ છીએ? આપણે નિહાળીએ છીએ કે તારાઓનું વિશ્વ સ્થિર છે, શાંત છે, કારણ કે આપણે આ તારાઓને એકબીજાના તેમના સંદર્ભે-સંબંધે જોતા હોઈએ છીએ અને તેઓ આપણને શાંતિના કોઈ દેવના કંઠમાં લટકતી હીરાની સાંકળીઓ જેવી ભાસે છે. પણ કુતૂહલભર્યા બાળકની માફક ખગોળશાસ્ત્ર તે સાંકળીમાંથી એક વ્યક્તિગત તારાને પકડી કાઢે છે અને પછી આપણે તેને ગોળ ગોળ ફરતો જોઈએ છીએ.

કોના પર વિશ્વાસ મૂકવો અને નક્કી કરવું તે મુશ્કેલીભર્યું છે. તારાઓના વિશ્વનો પુરાવો તો સરળ છે. તમારે તો માત્ર તમારી આંખો ઊંચી કરવાની છે અને તેઓનો ચહેરો જોવાનો છે - તમે તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખો છો. તેઓ તમારી સમક્ષ કોઈ લંબાણભરી દલીલો રજૂ કરતા નથી અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે વિશ્વસનીયતાની સૌથી ચોકસાઈભરી ચકાસણી છે. જો તમે તેમને માનવાની

તેમનામાં શ્રદ્ધા મૂકવાની ના કહેશો તોયે તેઓ કંઈ તેમનાં હૈયાં ભાંગવાનાં નથી - આઘાત પામવાનાં નથી, પરંતુ જ્યારે આ તારાઓમાંનો કોઈ એકાદ તારો એકલો જ બ્રહ્માંડના પ્લેટફોર્મ પરથી ખરી પડી નીચે આવે અને ગણિતશાસ્ત્રીના કાનમાં તેની માહિતી કપટપૂર્વક બબડી જાય, તો આપણે જોઈશું કે આખીયે વાત જુદી જ હશે.

એટલે, ચાલો આપણે બહાદુરીપૂર્વક જાહેર કરીએ કે તારાઓ વિશેની બંને પ્રકારની હકીકતો એકસરખી સાચી છે. આપણને કહેવા દો કે તેઓ દૂરના અંતરની સપાટીમાં અચલ છે અને તેઓ નિકટની સપાટીમાં ગતિશીલ હોય છે. તારાઓ તેમના મારી સાથેના એક સંબંધે ખરેખર સ્થિર-શાંત હોય છે અને તેઓના બીજા સંબંધે તેઓ ખરેખર ગતિમાં હોય છે. દૂરત્વ અને નિકટતા હકીકતોનાં બે માળખા (sets) બે જુદા રખેવાળો છે, પરંતુ તેઓ બંને એક જ સત્યને વરેલા છે, જે તેઓનો માલિક છે. એટલે જ્યારે આપણે બીજાને અપમાનિત કરવા એકનો પક્ષ લઈએ છીએ ત્યારે આપણે, બંનેને ધરી રાખે છે તે સત્યને, નુકસાન પહોંચાડીએ છીએ.

આ સત્ય માટે ઇશોપનિષદના ભારતીય ઋષિ કહે છે: “તે ગતિ કરે છે. તે ગતિ કરતું નથી. તે દૂર છે. તે નિકટ છે.”

એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે જે નજીક છે તેવા તેના અંશોના સત્યને અનુસરીએ છીએ ત્યારે આપણે સત્યને ગતિમાં જોઈએ છીએ. જ્યારે આપણે સમગ્રપણે સત્યને જોઈએ છીએ - એટલે કે દૂરના અંતરેથી તેને જોવાની પ્રક્રિયા - ત્યારે તે સ્થિર રહે છે. જ્યારે આપણે પુસ્તકવાચન વખતે તેનાં પ્રકરણોને અનુસરીએ છીએ ત્યારે પુસ્તક ગતિમાં હોય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે સમગ્ર પુસ્તકને વાંચી જાણી લીધું છે ત્યારે આપણે તેને સ્થિર રહેલું અનુભવીએ છીએ, બધાં પ્રકરણોને તેમના આંતરસંબંધોમાં ધરી રાખીએ છીએ.

એક બિંદુ હોય છે જ્યાં અસ્તિત્વના રહસ્યમાં બે વિરોધો ભેગા મળે છે - જ્યાં ગતિ તે પૂર્ણપણે ગતિ હોતી નથી અને સ્થિરતા તે પૂર્ણપણે સ્થિરતા હોતી નથી; જ્યાં વિચાર અને સ્વરૂપ, અંતરંગ અને બહિરંગ એકત્વ પામેલાં હોય છે; જ્યાં અસીમ સીમિત બને છે અને તે પણ તેની અસીમતા ગુમાવ્યા વિના બને છે; જો આ મિલનબિંદુ વિલીન થઈ જાય તો વસ્તુઓ અસત્ બને.

જ્યારે હું માઈક્રોસ્કોપમાંથી ગુલાબના પાંદડાને જોઉં છું ત્યારે હું તેને, સામાન્યપણે તે મારે માટે જેટલી જગ્યા રોકે છે તેના કરતાં વધારે વિસ્તૃત જગ્યામાં હું તેને જોઉં છું. હું જેમ જેમ જગ્યા વિસ્તારતો જાઉં તેમ તેમ તે વધુ અસ્પષ્ટ બને છે. પરિણામે કેવળ શુદ્ધ અસીમમાં તે ગુલાબનું પાંદડું પણ નથી હોતું અને કશું બીજુંય નથી હોતું. તે માત્ર ત્યાં જ ગુલાબનું પાંદડું બને છે, જ્યાં અસીમ એક ચોક્કસ વિશેષ બિંદુએ સીમિતતાએ પહોંચે છે. જ્યારે આપણે તે બિંદુને નાના કે મોટા તરફ ખસેડી ખલેલ કરીએ તો ગુલાબનું પાંદડું અવાસ્તવિકતાને-અસતને (unreality) ધારણ કરવાનું શરૂ કરે છે.

સમય સાથે પણ, સંદર્ભે પણ, આમ જ હોય છે. ધારો કે કોઈ જાદુથી હું સમયના મારા નોર્મલ તબક્કામાં રહું છું જ્યારે ગુલાબના પાંદડાં સંદર્ભે તેની ઝડપ વધારું છું, કહો કે, એક મહિનાને ઘટાડી એક મિનિટમાં ટૂંકાવી દઉં છું, તો તે તેના પહેલાં જ દેખાવાના બિંદુમાંથી તેના આખરી અદૃશ્યપણાના બિંદુ તરફ એટલી ઝડપે દોડશે કે હું એને લગભગ જોઈ જ નહીં શકું. માણસને ખાતરી થઈ શકે કે આ દુનિયામાં એવી વસ્તુઓ છે જે બીજાં પ્રાણીઓ દ્વારા ઓળખાય છે, પણ જે, તેમનો સમય આપણા સમય સાથે સુમેળમાં નથી હોતો ત્યારે, તે આપણે માટે કશું જ નથી હોતું. કોઈ ઘટનાને કૂતરો ગંધ તરીકે મહેસૂસ કરે છે તે આપણા જ્ઞાનતંતુઓની તે શક્તિ સાથે તેના સમયનો મેળ રાખતી નથી, તેથી તે આપણી દુનિયાથી બહાર જ રહી જાય છે.

મને એક ઉદાહરણ આપવા દો. આપણે ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ વિશે સાંભળ્યું છે, જેઓ અઘરા દાખલાઓને વિશ્વાસ ના બેસે તેટલા ઓછા સમયમાં ગણી શકે છે. ગાણિતિક ગણતરીઓ સંદર્ભે તેઓનાં મગજ સમયના જુદા સ્તર પર કાર્યરત હોય છે, કેવળ આપણા સ્તરથી જુદા એમ નહીં પણ જીવનના તેમનાં પોતાનાં અન્ય ક્ષેત્રોથી પણ જુદા સ્તર પર હોય છે. જાણે કે તેમના મગજનો ગાણિતિક ખંડ ધૂમકેતુમાં જીવતો હોય - વાસ કરતો હોય, અને જ્યારે બીજા ખંડો પૃથ્વીના નિવાસીઓ હોય! તેથી તેમનાં મગજ જે પ્રક્રિયામાંથી તેમનાં પરિણામો તરફ જવા ધસી જાય છે તે આપણે માટે જ અદૃશ્ય હોય છે એમ નહીં પણ તેઓના પોતાના દ્વારા પણ જોવાતો નથી.

એ એક જાણીતી હકીકત છે કે આપણાં સ્વપ્નો આપણી જાગ્રત ચેતનાના સમય કરતાં જુદી જ પ્રકારની સમયની માત્રામાં ઘણીયે વાર વહેતાં હોય

છે. સ્વપ્નની દુનિયાના આપણા સમય-વ્યાપની ૫૦ મિનિટ કદાચ આપણા ઘડિયાળની પાંચ મિનિટ દ્વારા દર્શાવી શકાય. જો આપણે આપણા જાગૃત સમયની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ આપણે આ સ્વપ્નો જોઈ શકીએ તો તેઓ કોઈ એક્સપ્રેસ ટ્રેનની માફક આપણી સામેથી ધસમસ કરતાં પસાર થઈ જશે અથવા, આપણાં ઝડપી ઊડતાં સ્વપ્નોની બારીએથી આપણી જાગૃત ચેતનાની થોડી ધીમી દુનિયાને જો આપણે જોઈએ તો તે બહુ ભારે ઝડપથી આપણાથી દૂર સરી જતાં લાગશે. વાસ્તવમાં આપણાં પોતાનાં મન કરતાં બીજાનાં મનમાંથી પસાર થતાં વિચારો આપણી સમક્ષ ખુલ્લા હોય તો તેઓનું આપણું નીરક્ષીર તેઓનાં કરતાં જુદું હોવાનું, કારણ કે માનસિક સમયમાં આપણી બંને તરફથી ભિન્નતા હોવાની. જો આપણે આપણાં તરંગો-ધૂનો પ્રમાણે સમયનું આપણું (સેક્સ) કેન્દ્ર ગોઠવી લઈ શકીએ તો આપણે ધોધને સ્થિર ઊભેલો જોઈશું અને ચીડનાં જંગલોને લીલા નાયગ્રાના ધોધની જેમ ઝડપથી દોડી રહ્યાં હોય તેવાં જોઈશું. તો આમ, તે મોટેભાગે સચ્ચાઈભર્યું કહેવાશે કે દુનિયા આપણે તેને જેવી હોવાની હોય તે રીતે જોઈએ તેવી હોય છે. આપણે કલ્પના કરીએ કે આપણું મન એક અરીસો છે; તે ઘણુંખરું આપણી બહારની દુનિયામાં જે કંઈ બનતું હોય છે તેને ચોક્કસાઈપૂર્વક પ્રતિબિંબિત કરે છે. ઉલટું આપણું મન પોતે જ સર્જનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. જ્યારે હું દુનિયાને અનુભવું છું, નિહાળું છું, ત્યારે તે મારે માટે સાતત્યપૂર્ણતાથી સમય અને સ્થળમાં રચાય છે, સર્જાય છે.

સર્જનનું વૈવિધ્ય હોવાનું કારણ મન જુદી જુદી ઘટનાઓને સમય અને સ્થળના જુદાં જુદાં મહત્તમ કેન્દ્રબિંદુઓથી (focus) જુએ છે. જ્યારે તે અવકાશમાં તારાઓને જુએ છે, જે અવકાશને રૂપકાત્મક રીતે સઘન એવી સંજ્ઞા અપાય, તો તેઓ એકબીજાની નજીક હોય છે અને ગતિહીન સ્થિર હોય છે. જ્યારે તે ગ્રહોને જુએ છે ત્યારે તે આકાશની ઘણી ઓછી સઘનતામાં જુએ છે અને તેઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂટા દૂટા અને ગતિશીલ દેખાય છે. જો આપણને લોખંડના ટુકડાના પરમાણુઓને જોવા માટેની દૃષ્ટિ મળી હોત અને તે ખૂબ જ ભિન્ન અવકાશમાં જોવા માટે, તો તેઓ ગતિશીલતામાં જોઈ શકાયા હોત, પરંતુ આપણે સમય અને સ્થળની વિવિધ ગોઠવણોમાં વસ્તુઓ જોઈએ છીએ એટલે આપણે માટે લોખંડ લોખંડ છે, પાણી પાણી છે, અને વાદળાં વાદળાં છે.